

УДК 94(477)»1941/1944»

Стельникович С. В.

кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії та
етнополітики Національного
педагогічного університету ім.
М. Драгоманова

Поляки житомирсько-вінницького регіону в період нацистського режиму (1941–1944 рр.): національна ідентичність та життя в умовах окупації

У дослідженні аналізуються особливості національної ідентичності та життя польської етнічної меншини на території Житомирсько-Вінницького регіону (в генеральному окрузі Житомир) в період нацистської окупації. Визначено, що поляки були одним із найчисленніших етносів краю та значною мірою проявляли свою національну ідентифікацію через приналежність до католицизму. У період Другої світової війни зовнішні сили (Німеччина та СРСР) намагалися створити міжнаціональне протистояння між українцями та поляками в регіоні. Проте тривалі традиції мирного співжиття двох народів тривали і надалі. У контексті повсякденності представники етнічної польської меншини Житомирсько-Вінницького регіону були такими ж жертвами колоніальної політики нацистів, як і інші місцеві слов'янські етноси.

Ключові слова: Житомирсько-Вінницький регіон, генеральний округ Житомир, нацистська окупація, поляки, українці, національна ідентичність.

У період 1941–1944 рр. однією із найбільш багатонаціональних територій України, окупованих німцями, був Житомирсько-Вінницький регіон (генеральний округ Житомир). Його строката етнічна структура та в основному толерантний характер міжетнічних відносин формувалися протягом століть. Чільне місце у національному складі регіону займали поляки. Тому вивчення їх національної ідентифікації та умов життя в часи нацистського окупаційного режиму є вкрай актуальним

для формування цілісної картини участі українського народу у Другій світовій війні.

В історіографії проблематика національної ідентичності та життя поляків на території Житомирсько-Вінницького регіону періоду нацистської окупації не виступала предметом спеціального розгляду. Лише епізодично взаємовідносини польської етнічної меншини з місцевим українським населенням та з формуваннями українського самостійницького руху торкалися деякі українські [12, 16, 23] та іноземні [19, 36] вчені.

Метою пропонованого дослідження є аналіз становища польської національної меншини на окупованих нацистами українських та суміжних білоруських територіях, які ввійшли до складу Житомирсько-Вінницького регіону, або генерального округу Житомир.

Польська етнічна меншина у різних районах Житомирсько-Вінницького регіону (генерального округу Житомир), будучи однією із найбільших, кількісно займала друге місце після українців. Відповідно до даних німецького перепису населення території Житомирської області від 1 жовтня 1941 р., чисельність поляків тут становила 7,4 % (101651 особа) [4, арк. 14; 5, арк. 49]. Компактними осередками їхнього проживання були Житомирський, Бердичівський, Ємільчинський, Горошківський (Володарськ-Волинський), Звягельський (Новоград-Волинський), Романівський (Дзержинський), Янушпільський, Андрушівський, Баранівський райони [2, арк. 5-100]. На території Довбишанського (Мархлевського) району чисельність представників польської національної групи становила 50 % (12979 осіб) населення [544, арк. 39]. Значний відсоток поляків проживав на Вінниччині. Приміром, вони станом на 1 січня 1942 р. серед 35618 офіційно зареєстрованих мешканців Вінниці становили 2056 осіб, тобто 5,8 % (у середині травня 1942 р. – 2388 осіб [31, арк. 4зв.]) [1]. Подібною була ситуація і в північній білоруській частині генерального округу Житомир. Так, на початку серпня 1942 р. кількість поляків на території гебітскомісаріату Петриків (Житковицький та Петриківський райони), які за кількістю були другим етносом після білорусів, тут становила 3,9 % (1870 осіб) [11, арк. 40].

У порівнянні з довоєнним часом чисельність поляків через сталінські репресії та депортації початкового періоду Другої світової війни

дещо скоротилася. У першу чергу вказані негативні тенденції зачіпали чоловіче населення. У Вінниці в середині травня 1942 р. серед 2388 представників польської етнічної меншини чоловіки становили 425, а жінки – 1267 осіб; у загальній чисельності поляків також було 696 дітей [31, арк. 4зв.].

У період нацистської окупації важливу консолідуючу роль серед поляків Житомирсько-Вінницького регіону відіграла католицька (римо-католицька) церква. Вона стала засобом не лише релігійної, а й національної ідентифікації польської національної меншини [17]. Перекладач німецької кримінальної комісії з екзгумації жертв радянського НКВС 1937–1938 рр., яка була проведена у Вінниці в середині 1943 р, М. Селешко згадував: «Під час моєї праці (як перекладача кримінальної комісії. – С. С.) я мав багато до діла з поляками, місцевими й з околиць. У більшості це були жінки. Як питати їх про національність, вони відповідали, що вони католики. Запитати їх про релігію, також відповідають, що вони католики» [20, с. 132]. Зрозуміло, що частина поляків визначала свою національну ідентичність не через приналежність до католицизму, а безпосередньо до польського етносу.

Наголошення на національній ідентичності поляків через католицизм було зумовлене і внесенням до релігійної служби, принаймні на початку окупації, політичної складової. Відповідно до донесення групи воєнного управління 197 польової комендатури, у вересні 1941 р. поляки Житомира займалися політичною пропагандою католицької церкви. А під час освячення житомирського католицького собору (Кафедрального собору св. Софії) 16 вересня 1941 р. близько 70–80 осіб виконали 2-й польський національний гімн [33, арк. 26]. У зв'язку із забороною будь-якої національно-політичної діяльності місцевого населення окупованих територій комендант німецької польової комендатури почав вимагати закриття польського собору та висилки його священика до Львова. Однак через те, що виконаний поляками 16 вересня 1941 р. гімн був співзвучний із гімном діви Марії, окупаційні органи не змогли довести факт політичної демонстрації. У подальшому діяльність католицької церкви мала контролюватися представником польової комендатури, у ній було заборонено виконувати гімн діви Марії, а ксьондз зобов'язувався реєструвати усі церковні заходи [33, арк. 27].

Зауважимо, що згодом німецька цивільна адміністрація відмовила католикам-прихожанам (їх кількість оцінювалася у близько 20 тис. осіб) Житомирської парафії у реєстрації власного священика [3, арк. 133]. Найбільш імовірною причиною такого рішення стала активна національно-політична позиція поляків Житомира. У цьому німці вбачали потенційну небезпеку їх єднання та можливість виникнення організованого антинімецького руху. У самому ж польському костелі міста, відповідно до даних обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, тривалий час дислокувався угорський каральний відділ [8, арк. 215-216]. За відсутності ксьондза Житомирською парафією у складі 5 церков (Кафедральний собор св. Софії, Семінарія св. Антонія, каплиці св. Станіслава, св. Миколая та св. Вацлава) керував Костельний комітет на чолі зі старостою Т. Стадницьким [3, арк. 63-63зв.]. На певні поступки польській релігійній громаді Житомира німці пішли лише у липні 1943 р., дозволивши їм власного священика [3, арк. 148]. В інших частинах житомирського генерального округу польська етнічна меншина не мала суттєвих обмежень у церковній діяльності [20, с. 137].

Тривале проживання поляків в іноетнічному середовищі, зокрема за царських та радянських часів, сприяло їх асиміляції серед українців та росіян. Така тенденція, приміром, була підмічена на Вінниччині згаданим М. Селешком [20, с. 31-32]. Водночас у період Другої світової війни через відповідну політику нацистів проявилися численні приклади добровільної денаціоналізації місцевих жителів, у тому числі й поляків, на користь привілейованих фольксдойче. Будучи у шлюбі з місцевими німцями, поляки, як і деякі інші етнічні групи місцевого населення, отримували право бути віднесеними до категорій фольксдойче [9, арк. 21].

Особливої уваги потребує питання життя польської етнічної меншини у контексті міжнаціональних відносин. Ставлення українців регіону до поляків, до представників інших народів (не рахуючи німців-фольксдойче), як і до інших українців зумовлювалось не національними, а швидше міжособистісними мотивами. Адже обидва народи мали тривалі традиції спільного проживання на одній території, що не могло не призвести до асиміляційних процесів. Окрім того, відсутність міжетнічного українсько-польського протистояння у період війни зумовлювалось тим, що Житомирсько-Вінницький

регіон не виступав об'єктом територіальних претензій польських національних організацій.

На початку німецької окупації певна напруженість у відносинах між поляками та українцями спостерігалася лише на ґрунті релігійного життя. Через відносно кращу організованість католицької церкви та активну позицію її духовенства серед місцевого населення іноді православні хрестили дітей у польському костелі [18]. На противагу, ще 17 серпня 1941 р. у житомирській газеті «Українське слово», яка контролювалася мельниківцями, була висловлена пропозиція українізації і православної, і римо-католицької церкви [24]. Відкрите релігійне протистояння було практично відсутнім. В одному із випадків, який наводять у дослідженнях як українські [12, с. 71], так й іноземні вчені [19, с. 64], поляки встановили свій хрест на тому місці, де його планували розмістити українці.

Поширення дій УПА на територію Житомирсько-Вінницького регіону та українсько-польське протистояння на Волині у середині 1943 р. призвели до розповсюдження панічних настроїв серед частини поляків, у першу чергу в центрально-західних районах Житомирської області [10, арк. 15зв.; 25, арк. 14]. Ці настрої посилили міграції волинських поляків, які розпочали прибувати до регіону з кінця літа 1943 р. [34, арк. 124; 35, арк. 30]. Найактивніші переміщення польських сімей відбувалися на територію Зв'ягельського району [26, арк. 9].

Через активні пропагандистські заходи спровокувати відкритий конфлікт між поляками та українцями генерального округу Житомир намагалася німецька сторона, для якої було вигідним міжнаціональне протистояння на окупованих територіях [32, арк. 32]. Адже це мало унеможливити консолідацію антинімецьких сил. З іншого боку, результатом нацистської пропаганди став масовий вступ поляків до комуністичного партизанського руху. Для прикладу: під час проходження Житомирщиною одного з відділів УПА німці вбили 6 поляків та поширили чутки, що злочин здійснили бандерівці. Через цей «факт» частина поляків вступила до складу радянських партизанських загонів. А на території Довбишанського району виникла польська підпільна організація, яка мала тісний контакт із комуністичним рухом опору [10, арк. 15зв.]. Окупанти також поширювали фото жертв взаємного протистояння, яке відбувалося на Волині, «щоб утверджувати свою репутацію

цивілізованої влади та змалювати і українських націоналістів, і поляків як дикунів» [19, с. 258]. Для створення міжнаціонального напруження німці залучали поляків до органів допоміжного управління. Особливо це стосувалося тих представників польської етнічної меншини, які були зареєстровані як фольксдойче [20, с. 124].

Масовому вступу поляків до комуністичного партизанського руху сприяла і радянська пропаганда [10, арк. 15зв.], яка поширилася ще з 1942 р. У німецькому повідомленні з окупованих територій Сходу № 24 від 9 жовтня 1942 р. констатується про розповсюдження у районі Бердичева чуток, що нібито українці та поляки будуть носити на руках пов'язки з ідентифікуючими знаками; а після євреїв буде загнано до таборів та розстріляно усіх поляків [27, арк. 108].

Пропагандистські кампанії Німеччини та СРСР не спровокували ворожнечі між цивільним українським та польським населенням на території Житомирсько-Вінницького регіону. Найкращою ілюстрацією їх мирного співжиття, зокрема на Зв'ягельщині, є факти укладання шлюбів між представниками обох народів. Виявлена джерельна база свідчить про досить часті випадки одружень між українцями та поляками протягом 1942–1943 рр. у м. Звягель та Звягельському районі [6, арк. 11-82; 13; 14; 15]. Кількість таких подружніх союзів не поступалася шлюбом між виключно польськими молодятами [6, арк. 55-78].

Толерантний характер міжнаціональних відносин на Житомирщині і Вінниччині враховувався силами національного руху. За деякими свідченнями, уже в другій половині 1941 р. на одній із важливих посад українського допоміжного управління Житомира, яке в цей час контролювалося ОУН(М), перебував етнічний поляк [36, р. 186]. Місцеві поляки, поряд з росіянами та білорусами, іноді були членами бандерівської і мельниківської ОУН [16, с. 46], Поліської Січі Т. Бульби-Боровця [23, с. 152]. Остання протягом кінця серпня – середини листопада 1941 р. діяла у північно-західній частині Житомирщини. У регіоні також не відбувалося протистояння українського самостійницького руху із місцевим польським населенням. У той же час боротьба антагоністичних УПА та радянських комуністичних загонів, до складу яких входили й поляки [28, арк. 16], могла містити елемент українсько-польської боротьби.

Повсякденне життя поляків на окупованих нацистами територіях, які увійшли до складу генерального округу Житомир, фактично нічим не

відрізнялося від життя інших слов'янських етнічних груп. Місцеві поляки, як і українці, використовувалися як робоча сила у промисловості та сільському господарстві, відправлялися на примусові роботи до Німеччини [7, арк. 30-31], підлягали німецьким податковим поборам, обмеженням та репресіям. Це засвідчують очевидці з числа етнічних поляків регіону [21, 22] та матеріали радянської Надзвичайної державної комісії зі встановлення збитків, заподіяних нацистами під час війни [30, арк. 6; 29, арк. 5].

Отже, значний відсоток у загальній чисельності населення Житомирсько-Вінницького регіону в період німецької окупації 1941–1944 рр., як і у довоєнний час, займала польська етнічна меншина. Значною мірою поляки регіону ідентифікували свою національність через приналежність до католицької церкви. На національну ідентичність поляків вплинули тривалі асиміляційні процеси, а частина з них була зареєстрована як фольксдойче. Традиції мирного співіснування поляків та українців на територіях, які ввійшли до складу генерального округу Житомир, тривали і у період нацистського режиму. Хоча зовнішні сили Другої світової війни – Німеччина та СРСР – намагалися створити вигідне для них міжнаціональне напруження та ворожнечу. В цілому, повсякденне життя польської етнічної меншини регіону в умовах окупаційної дійсності з усіма його труднощами не відрізнялося від життя інших місцевих слов'янських етнічних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1942. — 29 січня.
2. Державний архів Житомирської області (далі — Держархів Житомирської обл.), ф. Р-1151, оп. 1, спр. 145, 120 арк.
3. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 147, 179 арк.
4. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1153, оп. 1, спр. 3, 15 арк.
5. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1153, оп. 1, спр. 7, 68 арк.
6. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1162, оп. 1, спр. 1, 82 арк.
7. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 13, 164 арк.
8. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 55, 347 арк.
9. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23141, 49 арк.
10. Державний архів Рівненської області, ф. Р-30, оп. 2, спр. 41, 17 арк.
11. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ф. Р-1846, воп. 1, спр. 8, 359 арк.
12. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр. / В. М. Жилюк. — Рівне : Волинські обереги, 2008. — 308 с.

13. Звягельське слово (Звягель). — 1942. — 26 вересня.
14. Звягельське слово (Звягель). — 1942. — 30 вересня.
15. Звягельське слово (Звягель). — 1942. — 7 жовтня.
16. Ковальчук І. В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Тютюнник») у 1941—1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Ковальчук. — К., 2012. — 286 с.
17. Краківські вісті (Краків). — 1941. — 9 жовтня.
18. Краківські вісті (Краків). — 1941. — 10 жовтня.
19. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер. — К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. — 368 с.
20. Селешко М. Вінниця : спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937—1938 / М. Селешко. — Нью-Йорк — Торонто — Лондон — Сідней : Фундація ім. О. Ольжича, 1991. — 211 с.
21. Спогади (березень 2014 р.): Синицький Станіслав Іванович, 1931 р. н. Особистий архів автора.
22. Спогади (грудень 1980 р.): Міодушевський Юліан Бернардович, 1914 р. н. Особистий архів автора.
23. Стельникович С. В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця : історичний нарис / С. В. Стельникович. — [2-ге вид., випр. і доп.]. — Житомир : Полісся, 2010. — 392 с.
24. Українське слово (Житомир). — 1941. — 17 серпня.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 112, 43 арк.
26. ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 3а, 78 арк.
27. ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 2, 129 арк.
28. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, 53 арк.
29. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 261, 86 арк.
30. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 263, 44 арк.
31. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 20, 7 арк.
32. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, 135 арк.
33. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, 316 арк.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 75, оп. 1, спр. 3, 233 арк.
35. ЦДАГО України, ф. 75, оп. 1, спр. 5, 191 арк.
36. Armstrong J. A. Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong. — [3rd ed.]. — Colorado : Ukrainian academic Press, 1990. — 271 p.

Stelnykovich S. Poles in the Zhytomyr and Vinnytsia region during the Nazi regime (1941–1944): the national identity and the life under occupation

In this research the features of national identity and the life of Polish minority in the Zhytomyr and Vinnytsia region (in the Zhytomyr general district) are analyzed. Determined that Poles were one of the largest ethnic groups of the region and mostly showed their national identity through belonging to the Catholicism. During the Second World War the external forces (Germany and USSR) attempted to create interethnic confrontation between Ukrainian and Poles in the region. However, the long tradition of peaceful coexistence of the two peoples continued on. In the context of everyday life the representatives of Polish ethnic minority in the Zhytomyr and Vinnitsia region were the same victims as the other local Slavic ethnic groups.

Key words: Zhytomyr and Vinnytsia region, Zhytomyr general district, Nazi occupation, Poles, Ukrainians, national identity.

Stelnykovich S. Polacy Żytomiersko-Winnickiego regionu podczas nazistowskiego reżimu (1941–1944): krajowa tożsamość i życie w warunkach okupacji

Ten artykuł analizuje tożsamości narodowej i życia polskiej etnicznej mniejszości na terytorium Żytomiersko-Winnickiego regionu (w okręgu generalnym Żytomierza) podczas okupacji hitlerowską. Wyznaczono, że Polacy byli jednym z najliczniejszych grup etnicznych kraju oraz wyjawiali swoją krajową tożsamość przez przynależność do Kościoła katolickiego. Ciągu drugiej wojny światowej siły zewnętrzne (Niemcy oraz ZSRR) chcieli stworzyć krajową opozycją między Ukraińcami i Polakami w regionie. Chociaż długa tradycja życia razem dwojga narodów trwała nadal. W kontekście codziennego życia przedstawiciele etnicznej polskiej mniejszości Żytomiersko-Winnickiego regionu padli ofiarą polityki kolonialnej nazistów, jak i inne słowiańskie narody.

Słowa kluczowe: Żytomiersko-Winnicki region, okręg generalny Żytomierza, okupacja niemiecka, Polacy, Ukraińcy, nacjonalna identyczność.